

Maryda senetçilik we söwda

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Maryda senetçilik we söwda MARYDA SENETÇILIK WE SÖWDA

Gadymy Mary Ahameniler döwründen başlap, mongollaryň wagşyçylyklaryna çenli aralykda gadymy Gündogarda meşhur bolupdyr. Mary senetçilik we söwda merkezleriniň biri bolup, ol Eýrany, Orta Aziýany, Gündogar Türküstany, Hytaýy baglanychsyrýan gadymy kerwen ýollarynyň kesişyän ýerinde yerleşipdir. Hytaýdan Ýewropa gidilýän ýol hem şu ýerden geçipdir. Biz Marynyň antik döwründäki ösüşine ýörite seretmekçi däl. Senetçilik önemciliğiniň uly merkezi bolan orta asyr Marysy hakynda söhbet açmakçy. Bu ýerde giden senetçilik kwartallary bolupdyr. Arheologik gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde bu ýerde mis we polat eredýän ussahanalaryň yzlary açyldy. Aýratyn bellemäge mynasyp zatlaryň biri hem, Maryda miladydan öñki IX asyra gabat gelýän polat eredilýän gabyň (tigel)⁶ arheologlar tarapyndan tapylmagydyr, bu tapyndy Hindistanda we Siriýada tapylan özi ýaly iň gadymy gaplardan birnäçe yüzýyllar öñ ýasalypdyr diýip hasapanylýar. Şonuň üçin hem, Marynyň dünýäde iň gadymy industrial merkez bolandygyny ynamly ykrar etmek bolýar. Antik döwürde maryly ussalar dünýäde gowy polat metalyny taýýarlapdyrlar. Öz döwründe Plutarh »Parfiýalylar Margian poladyndan taýýarlanan iň oñat sowutlary geýipdirler» diýip ýazypdyr. Türkmenistanyň ýerinde dörän Mary, Änew, Nusaý şäherlerinde, Etrek, Sumbar derýalarynyň boýlarynda, Maşady-Misserianda (Dehistanda) senetçiliğin ösüp başlamagy □ demir ussaçylygynyň, küýzegärçiliğin, dokmaçylygyň, zergärçiliğin ösüp kämil derejelere ýetendigini görkezýär. Maryda öý hojalygyna, durmuşda gerek bolýan bürünçden, demirden dürlü görnüşli esbaplaryň, ýagny gaýçylaryň, pyçaklaryň, iňňeleriň, temenleriň, daraýy gurallaryň, daraklaryň, päkileriň ýasalmagy halk hojalygyna zerur bolanönümlerdigini görkezýär. Orta asyrda Maryda küýzegärleriň, harazçylaryň

kwartallary bolupdyr. Täsin zatlaryň biri hem, VIII asyrda Gäßürgalanyň ýasaýyış binalarynyň üçden ikisini küýzegärleriň kwartallary tutupdyr. XII asyryň meşhur ussat küýzegärlerinden □ Muhammet Aly Inoýyatton we Abubekr dagylar öz mekdeplerini döredipdirler. Olaryň ussahanalarynda gap-çanaklar ýasalypdyr, olar görnüşleri, tipleri, formalary, nagylary boýunça dürli-dürli bolupdyr. Mysal üçin, geometriki torlaryň, ösümlikleriň, kufi, nash arap ýazgylarynyň, haýwanlaryň, guşlaryň fantastiki grifonlaryň we sfinksleriň7 şekillerini, aw awlanyş pursatlaryny we başgalary suratlandyrypdyrlar. Bularyň hemmesi □ maryylara Gündogar ýurtlaryna we beýleki şäherleriň halk köpçüligi üçin niýetlenipdir. Şol döwürde aýna öndürmek önemciliği giň gerim alypdyr. Dürli reňkdäki aýnalardan dürli ululykdaky çüýşeleri, bulgurlary, monjuklary we başgalary taýyatlapdyrlar. Maryda ağaç ussalarynyň kwartallary bolupdyr. Senetçileriň arasynda iň baýlary hasaplanýan zergärleriň kwartallary diňe Maryda däl, eýsem Türkmenistanyň ähli şäherlerinde hem bolupdyr. Gäßürgalada we Soltangalada gazuw işleri geçirilende, pöwrizeden, mermer görnüşlu oniksden, hakykdan, merjen daşyndan, agatdan⁸, dag hrustalyndan⁹, talkdan¹⁰, kvarsdan, sadapdan, halsedondan⁽¹¹⁾, ýaşmadan⁽¹²⁾, gipsden, korundan⁽¹³⁾, zmeýewikden⁽¹⁴⁾, alebastrdan⁽¹⁵⁾, granatdan⁽¹⁶⁾, lazuritden taýýarlanan köp çeper senetçilige degişli ýadygärlilikleriň arasynda gemmalar (daşlarda miniatýura görnüşinde oýulyp çekilen nagyş) ünsüni özüne çekýär. Dürli-dürli çekilen suratlar (aýy, sygyr, öküz, sugun, guşlar, ösümlikler, balyklar) din bilen baglanychdyrylyp, her nagyş Hudaý ýa-da simbol görnüşinde görkezilipdir. Bular dan başga-da, Maryda heýkeltaraş, binagärler, metalda, ağaçda we daşda surat çekýän nakgaşlar bolupdyr. Şäheriň aram ýasaýsynyň esasy şertlerinden biri, ony iýmit bilen üpjün etmeklik eken. Maryda bugday, çörek we beýleki azyk harytlary, şonuň bilen birlikde, senetçilik harytlaryny satýan birnäçe bazar bolupdyr. As-Samany: »Merwde Jubuka gök öňümleriniň we miweleriň satylýan ýeri bolup, ol ýerden balykçylaryň we söwdagärleriň dükanlaryna miwe äkidilipdir» diýip ýazypdyr. Orta asyr Marysynyň ilaty şeýle köp bolupdyr welin, şäheriň daşynda suw

degirmeninde üwelýän bugdaý ýetmezçilik edipdir. Şol sebäpli hem, Abiwertden we Sarahsdan däne getirilipdir. Mary söwdagärleri Türkmenistanyň çäklerinden hem daşarda tanalypdyr. Mysal üçin, Bagdadyň etegindäki kwartal olara degişli bolup, olaryň şol ýerde öz aksakgallary hem-de kazylary bolupdyr. Ösen söwdegärlik ösen pul dolanyşygyny döredipdir. Maryda güýcli depgin bilen zikge kakylýpdyr we zikge kakylýan howlynyň tòwereginde serraplar (pul owradyjylar) hatar-hatar bolup ýerleşipdirler. Mary hakynda X asyryň taryhcisy Al-Istahry: »Merw özüniň arassagylygy, ýerleşisiniň owadanlygy, jaýlaryň biçüwi we kanallaryň arasynda kwartallaryň ýerleşisleri, agaçlaryň ekilişi, bazarlarda senetçileriň täsin aýrybaşgalygy Horasanyň başga şäherlerinden ýokary derejede bolupdyr» diýip yazýar. Maryda eksport gowy ýola goýlupdyr. Mary harytlary Yraga we Müsure çenli äkidilipdir. Marynyň öndürýän önümleriniň eksport edilýändigi orta asyryň taryhy çeşmelerinde giňden beýan edilýär. »Hudud al-alem» taryhy çeşmesinde görkezilişine görä, Marydan ýokary hilli pagta, geçi süydünden taýýarlanan tagamly kökeler, üzüm sirkesi, yüpek matalar äkidilipdir. Hafyzy Abru: »...Maryda süýji gawunlar ösdürilip, olar guradylyp, »kak» diýip atlandyrylypdyr, gawunyň suwundan toşap edipdirler. Marynyň bugdaýy hem başga ýerdäkilerden gowy bolup, onuň çöregi ak, tagamy bolsa ýakymly. Dünýäniň hemme ýerlerine Marynyň pagtasyny äkidipdirler» diýip yazýar. »Marynyň guradylan miwelerine, ýagny kişiň we beýlekilere gaýry ýurtlardan isleg bildirilipdir. Mary miweleri şeýle süýji bolupdyr, hatda gawunlary dilim-dilim kesilip, Yraga äkidilipdir... bu ýagdaý başga şäherde bolup bilmez» diýip, Istahry şayatlyk edipdir... bu ýagdaý başga şäherde bolup bilmez» diýip, Istahry şayatlyk edipdir. Kazwini bolsa: »...Onuň (Marynyň) miweleriniň gowulary ئارىتى، üzüm، gawun bolup, olar guradylyp, dürli welaýatlara äkidilipdir» diýýär. Uzak ýerlerden gelýän kerwenler ähli ätiýaçlyk enjamlary bilen üpjün edilipdir. Kerweniň ýörite ýolbaşcysy we ýyllarboýy gatnaýan tejribeli ýol görkezijisi bolupdyr. Kerweni goraýan atly-ýaragly bölüm bolup, kerwen kerwenbaşynyň dep çalan ýşaraty boýunça hereket edipdir.

Kerwen çöllük, hatarly ýerlerden geçmeli bolanda, olary ýerli taýpa serdarlary gorapdyrlar. Daşdan gelen kerwenlere ýerli bazarlarda tereziden başlap, ýatar-turar ýaly ähli mümkünçilikler döredilipdir. Maryda söwdanyň arassalygy, terezi ogurlygynyň bolmazlygy ugrunda göreşipdirler. Mara Gündogar Ýewropadan, Günbatar Aziýadan, Kawkazyň aňyrsyndaky ýurtlardan, Wizantiýadan, Kiçi Aziýadan, Hindistandan, Hytaýdan Eýrandan, Yrakdan haryt getirilipdir. Ikitaraplaýyn bähbitli söwda gatnaşyklaryny ýola goýmak üçin, Soltan Sanjar Hytaý bilen ilçi alşyp-berişmegi ýola goýýar. Şu maglumatlardan çen tutsaň, orta asyr Marysy senagat önumlerini öndürýän ösen senetçilik, dokmaçylyk we söwda merkezi önumlerini öndürýän ösen senetçilik, dokmaçylyk we söwda merkezi bolupdyr. Marynyň şöhraty bütin Gündogara ýaýrapdyr. Marynyň etraplarynda oba hojalyk we maldarçylyk ösüpdır. Olar, esasan, özleriniň iri şahly mallaryny, goýunlaryny, düýelerini bazarlara çykaryp, gerek zatlary bilen söwda edipdirler. Seljuklaryň döwründe bolşy, ykdysady durmuşda XIV-XVII asyrlarda hem altyn-kümüş, mis birlikleriniň zikgelenip ulanylmagynyň döwlet möcberinde uly ähmiýeti bolupdyr. Kiçi we uly şäherleriň golaýynda ýerleşen obalaryň ilaty haryt-pul dolanyşygyna köp üns beripdir. Yüpek ýolunyň çatrygynda ýerleşendigi sebäpli, mongollaryň zulumyndan soñ, XIV asyryň başyndan Mary şäheri täzededen pajarlap ösüp başlapdyr. Bu şäheriň üsti bilen köp ýurtlara söwda kerwenleri geçipdir. Maryly turkmenleriň özleri hem dürli ýurtlara haryt äkidip-getiripdirler. Temir we temirler hem halkara söwdasynyň ösmegine köp üns beripdirler. Hatda Temirleňiň özi fransuz, iňlis şalaryna, täjirlere ikitaraplaýyn howandarlyk etmegi teklip edip, hat ýazypdyr. Temirleriň döwründe, olaryň şol wagtky merkezi şäherleri bolan Hyrada, Samarkanda köp sanly ilciler gelipdirler. Şol wagtlar Hyrat Horasan döwletiniň merkezi şäheridi, Mary-da şoňa degişlidi hem-de ikinji merkez hasaplanýardy. Horasanyň bazarlarynda, şol sanda Marynyň bazarlarynda hem daşary ýurtlardan getirilýän dürli harytlar bolupdyr. Köp sanly ýerli harytlar hem daşary ýurtlara äkidilipdir. Maryda, onuň töweregindäki şäherlerde we obalarda senetçilik täzededen

janlanyp, degişli ussahanalar ýola goýlupdyr. Soňky temirleriň agalyk eden döwründe hem ata-babadan galan däp boýunça söwda, hünärmentçilik we senetçilik oňat ýola goýlupdyr. Öndüriji güýçler köpelip, öndürilen harytlar artypdyr. Ulugbegiň döwründe Buharada çykarylan pullaryň soňky döwürlerde-de hümmeti gaçmandyr we olara Orta Aziýanyň hemme ýerinde deň derejede, deň gymmatda haryt alyp bolýan eken. Marynyň bazarlarynda-da her dürli daşary ýurt harytlary köp bolupdyr. Taryhy ýazuw çeşmelerde beýan edilişine görä, Horasanyň patyşasy Soltan Hüseýin Baýkaranyň 14 müň tümen harç edip, ýewropa atlazyndan Rumda özüne çadır tikdirendigi nygtalýar. Zahyreddin Muhammet Babyr Astrabat türkmenleriniň söwdasy barada gymmatly maglumatlar berýär. Ol Astrabat pyrtykalyny söwdagärleriň 270 □ 280 ýigaç (uzynlyk ölçügi bolup, bir ýigaç, takmynan, 6 km-e barabar) aralykda Samarkanda, Mara getirýändiklerini, gabygynyň galyňlygy sebäpli, onuň zaýa bolmaýandygyny belleýär. Astrabatdan Mara we Marydan Astrabada türkmenler öz mallaryny we beýleki azykönümlerini hojalyga gerek bolan enjamlar bilen çalşandyklary ýazuw çeşmelerinde aýdylýar. Çarwa türkmenler bazaarlarda diňe mal we maldan önyänönümleri satypdyrlar. Türkmen aýal-gyzlary goýun we düye ýüñünden keçe, palas, kilim, haly we halyönümlerini (horjun, çuwal, torba), çäkmenlik mata, saçak, galla, un salar ýaly argyş çuwallary we ganarlary, öye ýapar ýaly (durluk, üzük, serpik we ş.m.) dürliönümleri öndürmekde ussat bolupdyrlar. Türkmenlerde shaý-sep ýasaýan zergärler we zähmet gurallaryny ýasaýan demirçi ussalar, öý hojalygy, ekerançylyk we maldarçylyk üçin gerekli abzallary ýasaýan ussalar, küýzegärler, juwazçylar, jykyrçylar, deri eýläp, deriden telpek, possun, aýakgap tikýän ussalar bolupdyr. Buönümler bazaarlarda satylypdyr, şeýle-de ýörite sargyt boýunça hem taýýarlanyllypdyr. Türkmenistan Garaşsyz bolandan soň, aýratyn hem Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ýurt oňyn ösüşlere beslendi, ajaýyp kaşaň-kaşaň binalar guruldy, senetçilik, hünärmentçilik ösüp, uly-uly kärhanalar guruldy, şol sanda Marynyň ilatynyň söwda, hünärmentçilik ukyby ýokary derjelere ýetdi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly

Berdimuhamedow: »Ýurtda häzirki zaman ýangyç-energetika toplumyny, gaýtadan işleýän we dokma senagatyny, gurluşyk industriýasyny, agrar sektoryny, ulag we aragatnaşy磕 ulgamyny özünde jemleýän täze ykdysady binýat döredildi. Dünýä ülňelerine laýyk gelýän fabrikler we zawodlar, dürli amatlyklary bolan ýasaýyş jaýlary guruldy hem-de ýasaýyş-durmuş ulgamynda uly ösüşler gazanyldy. Türkmen obasyny ösdürmäge milliardlarça dollarlyk maliýe serişdeleri goýberildi. Munuň özi Türkmenistanyň ähli künjeklerinde halkyn durmuş derejesiniň ösen dünýäniň talaplaryna laýyk bolmagyny üpjün edýär» diýip belleýsi ýaly, halkmyzyň durmuşy gündünden gowulaşýar.

Orazpolat EKÄÝEW, Öwez GÜNDÖGDYÝEW.

»MARY GÜNDOGARYŇ GÖWHERI» (2012) Taryhy makalalar